

बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९

(नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृत भएको मिति: २०६९।१।४)

१. पृष्ठभूमि

बालबालिका राष्ट्रको कर्णधार हुन । आजका बालबालिका नै मुलुकको भविष्यका नीति निर्माता हुन्छन् । उचित शिक्षा, पालनपोषण र अवसर दिई बालबालिकालाई आज जति योग्य बनाउन सकिन्छ, भविष्यमा त्यति नै देशले उचित नेतृत्व पाउने सम्भावना हुन्छ । वास्तवमा बालबालिका भनेका अर्काको सहारामा बाँच्नु पर्ने अपरिपक्व व्यक्ति हुन । उनीहरू आफ्नो हित अहितका वारेमा सोचन सक्दैनन् । यसैको नाजायज फाइदा लिई बालबालिका प्रति धेरै प्रकारका दुर्व्यवहारहरू हुन सक्दछन् । उनीहरूलाई अर्काको पालनपोषण र स्याहार सम्भारको आवश्यकता पर्दछ । बालबालिकाको पालनपोषण, स्याहार, विकास र संरक्षणको प्राथमिक दायित्व बाबु आमा र संरक्षकको हो । साथै, बालबालिकालाई जन्मनु अघि र जन्मेपछि उचित स्याहार, पालनपोषण, शिक्षा दिक्षा दिई उनीहरूको हक अधिकारको संरक्षण गरी योग्य नागरिक बनाउनु सम्बन्धित सबैको दायित्व हो ।

संयुक्त राष्ट्र संघीय बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि १९८९ लाई सेप्टेम्बर १४, १९९० मा अनुमोदन गरेर नेपालले बालबालिकाको विकास, बाल अधिकारको संरक्षण र बाल सहभागिता जस्ता विषयमा आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता प्रकट गरेको छ । यसै गरी नेपालले बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लिल चित्रणविरुद्ध व्यवस्था भएको बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक प्रोटोकल, २००० लाई २००६ मा अनुमोदन गरेर बालबालिकालाई सो कार्यमा नलगाउने र सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग तथा संलग्नताका विरुद्ध व्यवस्था भएको बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको स्वेच्छिक प्रोटोकल, २००० लाई २००७ मा अनुमोदन गरेर सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकालाई संलग्न नगराउने दायित्व लिएको छ । यसका अतिरिक्त नेपालले निष्कृष्ट प्रकारका बाल श्रम उन्मूलन सम्बन्धी आइ.एल.ओ. महासन्धि १९९९ लगायतका सन्धिलाई समेत अनुमोदन गरिसकेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा बालकको संरक्षण, सशक्तिकरण र विकासको लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै निःशुल्क शिक्षा पाउने र प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त हुने र प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक प्राप्त हुने व्यवस्था पनि संविधानमा गरिएको छ । संविधान अनुसार कुनै पनि नाबालकलाई कुनै कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइदैन ।

नेपालमा बालबालिकाको हक हितको संरक्षणको निमित्त बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ र बालबालिका सम्बन्धी नियमावली, २०५१ बनी कार्यान्वयनमा आएका छन् । त्यस्तै बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ तथा बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) नियमावली, २०६२ बनेका छन् । २०६३ सालमा बाल न्यायको क्षेत्रमा छुट्टै बाल न्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ कार्यान्वयनमा आएको छ । एकातिर ती ऐन नियमावलीहरूमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा गरेको प्रतिवद्धता अनुकूलका सम्पूर्ण प्रावधानहरू रहन सकेका छैनन् भने अर्कोतिर बालबालिका सम्बन्धी प्रष्ट नीति विना बनेका ती ऐन र नियमावलीको कार्यान्वयन पनि सन्तोषजनक हुन सकेको छैन ।

यसरी बालबालिकाका हक अधिकारको सम्बन्धमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा बालबालिकाको हक सम्बन्धमा संवैधानिक व्यवस्था भएको र बालबालिकाको सम्बन्धमा कानूनहरू बनी कार्यान्वयनमा रहेको भए तापनि हालसम्म नेपालमा छुट्टै बालबालिका सम्बन्धी नीति भने बनेको पाइदैन । यस पृष्ठभूमिमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा गरेको प्रतिवद्धता पूरा गर्न र बालबालिकाको क्षेत्रमा देखिएका समस्या समाधान गर्न नेपालमा सर्वप्रथम यो बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०६९ जारी गरिएको छ । यस नीतिको माध्यमबाट बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको लागि बालबालिका सम्बन्धी ऐन, नियममा सुधार गर्ने, विभिन्न निकायको बालबालिका सम्बन्धी कार्यक्रममा एकरूपता आउने, ऐन नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुने र बालबालिकाको हक हितसंग सम्बन्धित संस्थाको सुदृढीकरण हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

२. विगतको प्रयास

बालबालिकाको हक हितको संरक्षण, बालबालिकाको विकास र संरक्षणका लागि माथि उल्लेख भए बमोजिम विभिन्न ऐन नियमहरू बनाई कार्यान्वयन गरिएका छन् । आवधिक योजनामा बालबालिका सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमलाई स्थान दिई बाल अधिकारको

विषयलाई कल्याणकारी अवधारणाबाट अधिकारमुखी अवधारणामा रूपान्तरित गरिएको छ । नेपाल सरकारले बाल अधिकारका मुख्य विषयहरू बाल बचाउ, संरक्षण र विकास सम्बन्धी विषयमा केन्द्रीत भई बालबालिका र विकासको लागि १० वर्षे राष्ट्रिय कार्य योजना तयार गरी लागु गरेको छ । बाल गृहमा रहने बालबालिकाको हक हितको संरक्षण गर्न बाल गृह सञ्चालन सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्ड बनाई लागु गरिएको छ । महिला विकास विभागलाई महिला तथा बालबालिका विभाग र महिला विकास कार्यालयलाई महिला तथा बालबालिका कार्यालयमा रूपान्तरित गरी बालबालिका सम्बन्धी विषयहरू पनि हेर्ने गरी जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ । बाल अधिकार र बाल संरक्षणको सवालमा केन्द्रमा केन्द्रीय बाल कल्याण समितिले र पचहत्तरै जिल्लामा जिल्ला बाल कल्याण समितिले केन्द्र विन्दुका रूपमा कार्य गरिरहेका छन् । बाल न्याय समन्वय समितिले बाल न्यायको क्षेत्रमा कार्य गरिरहेको छ । प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला बाल संरक्षण समिति र गाउँ स्तरीय बाल संरक्षण समिति जस्ता संस्थागत व्यवस्था गरिएका छन् ।

बाल अधिकार र विकासको विषय केवल महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयसंग मात्र सम्बन्धित नभई स्वास्थ्य मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, श्रम मन्त्रालय, स्थानीय विकास मन्त्रालय जस्ता निकायसंग पनि सम्बन्धित विषय हो । ती मन्त्रालयहरूबाट पनि यस विषयमा थुप्रै प्रयासहरू भएका छन् । बाल श्रम निर्मूलन सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरु योजना र सबैको लागि शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्य योजना २०६०—२०७५ यसका उदाहरण हुन । सरकारले बालबालिकालाई औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा निःशुल्क तथा कम शुल्कमा प्रदान गर्दै आएको छ । गरीब, अपाङ्ग, दलित, सहीदका छोराछोरी र छात्राको शिक्षामा पहुँच बढाउन छात्रवृत्ति लगायत छात्रवास, दिवा खाना, खाने तेल, विद्यालय पोशाक, निःशुल्क पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीहरू प्रदान गरिएको छ । गाउँस्तरसम्म स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट निःशुल्क र कम शुल्कमा पोषण, भिटामिनका साथै आधारभूत र अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्दै आइएको छ । खोप कार्यक्रम अभियानकै रूपमा सञ्चालन गरिँदै आइएको छ । जन्म दर्ता र बाल अधिकारका वारेमा चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएका छन् ।

३. वर्तमान स्थिति

बालबालिकाको हक हितको संरक्षण र विकासको लागि विगतमा सञ्चालन गरिएका विभिन्न प्रयासहरूका बावजूद बालबालिकाको स्थितिमा आशातीत सुधार हुन नसकेको यथार्थ हामी

सामु विद्यमान छ । बालबालिकाको जन्म दर्ता न्यून रहेको छ भने शिशु मृत्युदर आशतीत रूपमा घटाउन सकिएको छैन । एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वको प्रभाव स्वरूप अपाङ्ग हुने, घाइते हुने र मानसिक पीडा वा मनोवैज्ञानिक असर परेका बालबालिका प्रसस्तै छन् । द्वन्द्वको कारणबाट पाँच हजार जति बालबालिका अनाथ हुन पुगेका छन् । ६ देखि १० वर्षका बालबालिकाहरूको प्राथमिक विद्यालयमा भर्नाको दरमा बढिरहेको भएतापनि यिनमा छात्राको भर्नादर तुलनात्मक रूपमा निकै कम छ । कतिपय गरीब र सीमान्तकृत समूहका बालबालिकाहरू शिक्षा पाउने अधिकारबाट वञ्चित छन् ।

बालबालिकाको विकास र कल्याणको लागि परिवार नै एक मात्र उपयुक्त प्राकृतिक वातावरण हो । तर ठूलो संख्याका बालबालिकाहरू विभिन्न कारणवश परिवारमा बसी हुर्कने अवसरबाट वञ्चित भइरहेका छन् । गरीब र पारिवारिक विखण्डनको कारण कतिपय बालबालिकाहरू सडकमा छन् र श्रम शोषणको शिकार भएका छन् । लाखौं बालबालिकाले सरुवा रोग र निको नहुने रोगबाट ग्रसित भई ज्यान गुमाउनु परेकोछ । समाजमा विद्यमान कुरीति र कुसंस्कारको कारण कतिपय बालबालिकाको सानै उमेरमा बाल विवाह भएको छ । बाल सहभागिताको नाममा बालबालिकालाई अनावश्यक रूपमा सभा, सम्मेलन तथा सेमिनारमा प्रयोग गर्ने प्रचलन बढिरहेको छ ।

यस बीचमा नेपालमा एक दशकसम्मको सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्य भई शान्ति प्रक्रिया र संविधान निर्माण प्रक्रिया तार्किक निष्कर्षमा पुग्न लागेको छ । अब राज्यको ध्यान समाजमा सदियौंदेखि पछ्याडि परेका वर्ग लगायत बालबालिकाको उत्थान र विकासमा केन्द्रीत हुनु पर्ने आवश्यकता छ । यस सन्दर्भमा बालबालिकाको विकास र संरक्षणको लागि छुट्टै नीति बनाई देशको लागि सक्षम, प्रतिस्पर्धी र अनुशासित नागरिक तयार गर्नु पर्ने समय आएको छ ।

४. मुख्य समस्या र चुनौती

बालबालिका सम्बन्धी विषयले राष्ट्रिय प्राथमिकता नपाउनु, बालबालिका सम्बन्धी क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाको संस्थागत क्षमता कमजोर हुनु, बालबालिका सम्बन्धी कार्यमा समन्वयको अभाव हुनु र उपलब्ध स्रोत र साधनको पर्याप्त र उचित व्यवस्थापन गर्न नसक्नु बालबालिकाको विकास र संरक्षणका क्षेत्रमा देखिएका मुख्य समस्याहरू हुन । देशमा विद्यमान गरीबीले पनि बालबालिकाका अधिकारको संरक्षण र उपयोगमा समस्या थपेको

छ । देशको भौगोलिक अवस्थाले बालबालिका सम्बन्धी चेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा समस्या उत्पन्न गरेको छ ।

सीमित स्रोत र साधनको अत्याधिक उपयोग गरी बालबालिकाको हक अधिकारको संरक्षण गर्नु, बालबालिकाको विकास गर्नु र बाल सहभागिता अभिवृद्धि गर्नु आजको चुनौति हो । विद्यमान बालबालिकासंग सम्बन्धित ऐन नियमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु र बालबालिकालाई विभेद गर्ने र बालबालिकाको विकासमा अवरोध श्रृजना गर्ने मौजुदा ऐन, नियम, कुरीति र परम्परालाई समयानुकूल संशोधन, खारेज र सुधार गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता भएको छ । केन्द्रदेखि समुदायसम्म बाल अधिकार र बाल विकास प्रति संवेदनशील बनाई सबैमा उत्तरदायित्व र स्वामित्वको बोध गराउनु पनि उत्तिकै आवश्यकता छ । बालबालिकाको क्षेत्रमा कार्यरत संस्थाको संस्थागत क्षमता वृद्धि गर्नु पनि एक चुनौतिको रूपमा रहेको छ ।

५. नीतिको आवश्यकता

मुलुकमा ठूलो राजनीतिक परिवर्तन आएको छ । राजतन्त्रको अन्त्य भई गणतन्त्रको स्थापना भएको छ । संविधान सभाको ऐतिहासिक निर्वाचन सम्पन्न भई पहिलो पटक नेपाली जनता आफैले आफ्नो लागि संविधान लेख्ने कार्य भइरहेको छ । विभिन्न राजनीतिक पार्टी बीच भएको सहमति अनुरूप शान्ति प्रक्रिया तार्किक निष्कर्षमा पुग्न लागेको छ । मुलुकमा विकसित भएका यी राजनीतिक परिवर्तनसंगै बालबालिका प्रतिको दृष्टिकोणमा पनि आमूल परिवर्तन आएको छ । हिजो बालबालिकाको कल्याणमा जोड दिइदै आएकोमा आज बालबालिकाको अधिकारमा जोड दिन थालिएको छ । शैक्षिक क्षेत्रमा बालबालिका प्रतिको नियन्त्रण र शारीरिक सजाय दिने जस्ता सोचाई र भावनामा ठूलो परिवर्तन आएको छ । ती तमाम सोच, विकास र परिवर्तनसंगै अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा विकास भएका बालबालिका सम्बन्धी नवीनतम आयामलाई समेटि नेपालले बालबालिका सम्बन्धी विभिन्न सन्धिलाई अनुमोदन गरी व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता अनुरूप एउटा यथार्थपरक र व्यवहारिक बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तयार गरी लागू गर्नु आज अपरिहार्य आवश्यकता भएको छ ।

६. नीतिको दीर्घकालीन लक्ष्य

सरकारी निकाय, स्थानीय निकाय, अभिभावक, शिक्षक र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाको समन्वयात्मक सहकार्यमा सबै वर्ग र समुदायका बालबालिकाहरूले बाल

अधिकारको पूर्ण उपभोग गर्दै सक्षम र योग्य नागरिकको रूपमा व्यक्तित्व विकास गर्न सक्ने वातावरणको सिर्जना गर्ने ।

७. नीतिका प्रमुख उद्देश्य

- ७.१ सबै किसिमका शारीरिक वा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहार, परित्याग, उपेक्षा, शोषण वा यौन दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने,
- ७.२ बालबालिका जन्मनु अघि र जन्मे पछि उनीहरूलाई आवश्यक स्याहार, पोषण सहयोग र शिक्षा प्रदान गरी बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र शैक्षिक विकास गर्ने,
- ७.३ आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिकालाई निजसंग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिई बाल सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने,
- ७.४ बालबालिका प्रतिको विभेद अन्त्य गर्ने,
- ७.५ बाल न्याय प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने ।

८. नीति

उद्देश्य ७.१ सँग सम्बन्धित नीति

(७.१ सबै किसिमका शारीरिक वा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहार, उपेक्षा, शोषण, यौन दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने)

- ८.१ बालबालिकाको पहिचानको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने एक उपायको रूपमा जन्म दर्तालाई लिइनेछ । नेपालको सरहदभिन्न जन्मेका वा वेवारिसे अवस्थामा फेला परेका कुनै पनि लिंगका बालबालिकालाई अनिवार्य रूपमा तुरुन्त जन्म दर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । जन्म दर्ता प्रक्रियालाई सरल बनाइनेछ । जन्म दर्ता गर्ने कानूनी प्रावधान, प्रक्रिया तथा जन्म दर्ताको महत्वको बारे स्थानीय निकाय र अन्य सरोकारवाला व्यक्ति वा संस्थाको चेतना जागरण गर्न कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । विद्यालय भर्ना लगायतका अन्य कार्यमा अनिवार्य जन्मदर्ता प्रमाणपत्र आवश्यक पर्ने व्यवस्था गरी जन्मदर्ता प्रमाणपत्रको प्रयोगको दायरा बढाइनेछ ।
- ८.२ कुनै पनि सशस्त्र द्वन्द्वमा हुन सक्ने बालबालिकाको प्रयोगलाई कानूनद्वारा निषेधित र दण्डनीय बनाइनेछ । विशेष गरी विद्यालय परिसरमा सशस्त्र द्वन्द्व लगायतका राजनैतिक क्रियाकलाप निषेध गरिनेछ । द्वन्द्वप्रभावित बालबालिकाको उद्धार, उपचार, मनोसामाजिक विमर्श, सामाजिक तथा पारिवारिक पुर्नस्थापना

लगायतका आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ र तिनीहरूलाई लक्षित गरी राहत कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यस कार्यको लागि केन्द्रीय बाल कल्याण समिति र जिल्ला बाल कल्याण समितिलाई क्रियाशील गरिनेछ । बालबालिकामा सशस्त्र द्वन्द्वका प्रभावलाई न्यून गर्न समुदाय देखी राष्ट्रियस्तरसम्म चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

- ८.३ बालबालिकाको यौन शोषण र उनीहरूमाथि हुने यौन दुर्व्यवहारलाई गम्भीर अपराधको रूपमा लिइनेछ । इन्टरनेट, इमेल, मोबाइल जस्ता विद्युतीय सेवा प्रदायकले बाल यौनदुर्व्यवहार नहुने गरी मात्र सूचना प्रवाह गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.४ आफ्नो बालबालिका वा आफ्नो संरक्षणमा रहे बसेका बालबालिकालाई कुनै किसिमको अपहेलना गर्न नपाउने कानूनी व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.५ जोखिममा परेका र सीमान्तकृत बालबालिकाको लागि तत्काल उद्धार र राहत सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । जोखिममा परेका बालबालिकाको तुरुन्त उद्धार, राहत र पुनस्थापनाका लागि कोषको व्यवस्था गरी परिचालन गरिनेछ ।
- ८.६ बालबालिका उपर हुने सबै प्रकारका शारिरिक र मानसिक दुर्व्यवहारलाई अपराध मानिनेछ । परिवार, शिक्षण संस्था र बालगृहले बालबालिकालाई शारिरिक र मानसिक दुर्व्यवहार गर्न नपाइने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.७ कुनै पनि प्रयोजनका लागि बालबालिकाको बेचबिखन र ओसारपसार गर्ने कार्यलाई रोकथाम गर्न थप प्रभावकारी उपाय अवलम्बन गरिनेछ ।
- ८.८ बेचबिखन र ओसारपसारबाट उद्धार गरिएका बालबालिकाका सुरक्षाको प्रत्याभूति, तिनीहरूको परिवार तथा समुदायमा पुनस्थापनाको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.९ बाल विवाह राक्न सरकारी र विकासका साझदो र संस्थाहरूका सहकार्यमा समुदाय स्तरका संघसंस्थाहरूलाई परिचालन गरिनेछे । बाल विवाह विरुद्धको उजूरी सक्रियताका साथ लिने र कारवाही गर्न व्यवस्था गरिनेछ र बाल विवाह राक्ने कार्यका लागि स्थानीय निकायलाई थप जिम्मेवारी दिइनेछे ।
- ८.१० बालबालिकालाई श्रमिकका रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यलाई निरुत्साहित गरिनेछ । बालश्रम प्रयोगको अनुगमन गर्ने प्रणालीलाई सशक्त बनाइनेछे । यस कार्यका लागि श्रम तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय, केन्द्रीय बाल कल्याण समिति, जिल्ला बाल कल्याण समिति तथा स्थानीय निकायहरूलाई परिचालन गरिनेछे । उद्धार गरिएका

बालश्रमिकको पारिवारिक तथा संस्थागत पुनःस्थापनाको लागि आवश्यक कदम चालिनेछ ।

८.११ स्वास्थ्य सेवामा एचआईभी र एड्स संक्रमित बालबालिकाको पहुँचलाई सहज बनाइनेछ । एचआईभी र एड्सबाट रोकथाम, सुरक्षा उपायहरू, रक्त परीक्षण लगायत एचआईभी र एड्स शिक्षा सम्बन्धमा व्यापक चेतना अभिवृद्धि गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । एचआईभी र एड्सबाट संक्रमित तथा प्रभावित बालबालिकाको अभिलेख राख्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । एचआईभी र एड्सबाट संक्रमित तथा प्रभावित बालबालिकाका निमित्त स्वास्थ्य उपचार, पोषण लगायतका आधारभूत सेवा, पारिवारिक, सामुदायिक तथा संस्थागत पुनःस्थापना कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । एचआईभी र एड्स संक्रमित बालबालिकाको पहिचान खुल्ने विवरणलाई गोप्य राख्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । आमाबाट शिशुमा हुने एचआईभी/एड्स संक्रमण नियन्त्रण सम्बन्धी कार्यक्रम विस्तार गरिनेछ ।

८.१२ शरणार्थी तथा कुनै पनि कारणले आन्तरिक रूपमा विस्थापित भएका बालबालिकाको पहिचानको अधिकार सुनिश्चित गरी अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिनेछ । शरणार्थी तथा आन्तरिक रूपमा विस्थापित बालबालिकाका लागि आधारभूत सेवा सुविधामा पहुँचको सुनिश्चितताको व्यवस्था गरिनेछ ।

८.१३ अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अभिलेख दुरुस्त गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ । अपाङ्गता हुन सक्ने कारण, रोकथामका उपाय र आवश्यक हेरचाहका बारेमा चेतना जागरणका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । अपाङ्गता भएका बालबालिकाको निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गरिनेछ र शिक्षा स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत सेवामा सहज पहुँचको व्यवस्था सुनिश्चित गरिनेछ । अपाङ्गताको प्रकृति अनुसार आवश्यक सहयोगी सामान, उपकरण तथा पुस्तक निःशुल्क रूपमा वा कर छूटमा आयात गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । सार्वजनिक स्थल तथा भवनहरूमा, सूचना तथा संचारमा र अतिरिक्त कार्यकलापमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको सरल र सहज पहुँच बढाउन आवश्यक पर्ने भौतिक सुविधा र संयन्त्रको विकास गरिनेछ । गम्भीरअवस्थाका अपाङ्गता भएका बालबालिकाको लागि आवासको व्यवस्था गरिनेछ । अपाङ्गतालाई सशक्तिकरण गरी पुनस्थापना गर्न पुनस्थापना केन्द्रको व्यवस्था गरिनेछ । हाल सञ्चालनमा रहेका विशेष शिक्षा कार्यक्रमलाई सुधार गर्दै समावेशी शिक्षा सञ्चालन गरिनेछ । तर भौगोलिक विषमता र खास आवश्यकतालाई विचारगरी आवश्यक भएमा विशेष शिक्षा पनि सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था गरिनेछ । मानसिक

- सन्तुलन गुमाइसकेका र परिवारले पालनपोषण तथा हेरचाह गर्नसकेकाबालबालिका लाई विशेष सहयोग र हेरचाहको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.१४ बाबु वा आमा दुवै नभई हेरचाह गर्ने कोही नभएका र बाबुआमामध्ये एक भएपनि पालनपोषण गर्न सक्षम नभएका वा परित्यक्त वा वेवारिसे बालबालिकाको पहिचान गरी दुरुस्त अभिलेख राख्ने व्यवस्था गरिनेछ । बालबालिकाको आफ्नै आमा, बाबु वा नातेदारबाट हेरचाह गर्ने कार्य प्रबद्धन गर्न पारिवारिक सहयोग वृत्ति (स्पोन्सरसिप), फोष्टर केयर, व्यवसायिक तालीम, जिविकोपार्जन, पालनपोषण भत्ता जस्ता क्रियाकलाप सञ्चालन गरिनेछ ।
- ८.१५ बालगृह मार्फत गरिने संस्थागत स्याहारलाई अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र प्रबद्धन गरिनेछ र मौजुदा बालगृह सञ्चालनको न्यूनतम मापदण्डलाई समयानुकुल सुधार गरी प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- ८.१६ स्थानीय निकाय र अन्य सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू मार्फत परित्यक्त र वेवारिसे बालबालिकाको बाबुआमा वा परिवारको खोजी गरिनेछ । बाबुआमा वा परिवार भेटिएमा परिवारमा नै राखी हेरचाह गर्ने उपाय अवलम्बन गरिनेछ ।
- ८.१७ सडक बालबालिकाको अभिलेख दुरुस्त गरिने व्यवस्था मिलाइनेछ । सडकमा आएका बालबालिकालाई उद्धार गरी ट्रान्जिट सेन्टरमा राख्ने एवं परिवारमा पुर्णएकीकरण गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यसका लागि पारिवारिक सहयोग मनोसामाजिक परामर्श लगायतका कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । सडक बालबालिकाको उद्धार, पुनःस्थापना (स्वास्थ्य सेवा, मनोविमर्श, कुलत छुटकारा), सामाजिकीकरणका लागि आवश्यक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । यस कार्यका लागि जिल्ला बाल कल्याण समिति, नगरपालिका लगायतका निकायहरूलाई जिम्मेवार बनाइनेछ र आवश्यकतानुसार यसका लागि सन्जालको निर्माण गरी समन्वयात्मक रूपमा कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।
- ८.१८ छाउपडी, देउकी, झूमा, कमलरी, वादी जस्ता परम्परा, सँस्कृति, जात, धर्मका आधारमा बालबालिकालाई हानी पुर्याउने सबै किसिमका प्रचलनहरूलाई कानून बनाई निषेध र दण्डनीय गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । परम्परागत हानीकारक अभ्यासहरू विरुद्ध प्रचार प्रसार गरिनेछ । परम्परागत हानीकारक अभ्यासमा संलग्न गराइएका बालबालिकाको उद्धार गरी, पारिवारिक पुर्नस्थापनाको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.१९ पारिवारिक वातावरणबाट स्थायी वा अस्थायी रूपमा वञ्चित भएका बालबालिका वा त्यहाँ तिनीहरूको सर्वोत्तम हित हुन नसक्ने बालबालिकालाई वैकल्पिक हेरचाहको

अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र बालबालिकालाई धर्मपुत्र वा धर्मपुत्रीको रूपमा दिइने व्यवस्था गरिनेछ । बाबु वा आमा दुवै नभई हेरचाह गर्ने कोही नभएका र आफ्नै परिवार र नातेदारमा पालनपोषण हुन नसक्ने बालबालिकालाई देशभित्र नै धर्मसन्तानको रूपमा पालनपोषण गर्नका निमित्त प्रोत्साहन गरिनेछ । आफ्नो छोरा वा छोरी हुनेले पनि अर्को बालबालिकालाई पनि पालनपोषण गर्न सक्ने आर्थिक हैसियत भएमा अदालतको अनुमतिले धर्मपुत्र धर्मपुत्री राख्न सक्ने कानूनी व्यवस्था गरिनेछ । हाल धर्मपुत्र धर्मपुत्रीको लिखत सम्पत्ति हस्तान्तरण सरह मालपोत कार्यालयबाट रजिष्ट्रेशन हुने गरेकोमा धर्मपुत्र धर्मपुत्री राख्ने विषय नाता सम्बन्ध कायम गर्ने विषयसँग सम्बन्धित भएकाले यसमा सुधार गरी अदालतले धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री राख्ने आदेश दिई त्यस्तो लिखत प्रमाणीकरण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिनेछ । स्वदेशमा धर्मपुत्र दिने लिने सम्बन्धी कानूनको पुनरावलोकन गरिनेछ ।

८.२० कुनै बालबालिकालाई नेपालमा पालनपोषण गर्न वा धर्मपुत्र लिने परिवारमा राख्न नसकिने भएमा र नेपालमा निजलाई उचित हेरचाह गर्न नसकिने भएमा एउटा विकल्पको रूपमा बालबालिकालाई विदेशमा धर्मपुत्र र धर्मपुत्रीको रूपमा दिन सकिने व्यवस्था गरिनेछ । विदेशमा धर्मपुत्र र धर्मपुत्री दिँदा नेपाल सरहकै सुरक्षा र स्तर भएका देशमा मात्र दिने व्यवस्था गरिनेछ । अन्तरदेशीय धर्मपुत्र वा धर्मपुत्री दिँदा वा लिँदा अनुचित आर्थिक फाइदा लिन नपाउने पर्याप्त व्यवस्था गरिनेछ । अन्तरदेशीय रूपमा धर्मपुत्र र धर्मपुत्री दिँदा बालबालिकाको वृहत्तर हित, निजको मानव अधिकारको संक्षण र त्यस्ता बालबालिका अपहरण, बेचबिखन वा बालबालिकाको अन्य कुनै किसिमले दुरुपयोग हुने वा नहुने तर्फ विचार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिनेछ । अन्तरदेशीय धर्मपुत्र धर्मपुत्री सम्बन्धीकानूनलाई यस सम्बन्धमा विकास भएका अन्तर्राष्ट्रिय कानून र अभ्यास अनुकूल हुने गरी पुनरावलोकन गरिनेछ ।

८.२१ हराएका वा अलपत्र अवस्थामा भेटिएका बालबालिकाको उद्धार गर्ने, अस्थायी केन्द्रमा राखी बाबुआमा वा परिवार खोज्ने, परिवारमा पुर्नएकीकरण र पुर्नस्थापना गर्नका लागि बालबालिका खोजतलास समन्वय केन्द्रलाई थप प्रभावकारी बनाइनेछ । अति गरिब परिवारमा जन्मेका तिम्ल्याहा—चम्ल्याहा जस्ता बालबालिकाका निमित्त १८ वर्ष लागि शिक्षा, जीवनोपयोगी तालीम, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत सेवा निःशुल्क व्यवस्था गरिनेछ । सार्वजनिक स्थलमा वा सवारी साधनबाट बालबालिकालाई हुन सक्ने हानीबाट जोगाउने सुरक्षित मापदण्डहरू निर्धारण गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

- ८.२२ लागूऔषध र अन्य दुव्र्यसनमा लागेका बालबालिकाको पुनर्स्थापनाका लागि निजी क्षेत्रसंग समेत गरी समन्वय, उपचारात्मक, मनोविमर्शात्मक तथा अन्य सहयोग कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- ८.२३ सेवा प्रदायक, बालबालिका र जिम्मेवार निकायहरूसमेत सबैमा बाल अधिकार संरक्षण सम्बन्धमा संवेदनशीलता र जवाफदेहिताको विकास गरिनेछ । बाल अधिकारका विषयवस्तु, बालबालिका सम्बन्धी नीति र कार्यक्रमलाई राष्ट्रिय विकास लक्ष्य र प्रक्रियामा मूलप्रवाहीकरण गरिनेछ ।
- ८.२४ अपाङ्ग, अनाथ, सडक बालबालिका, सुविधाबाट वञ्चित, द्वन्द्व प्रभावित/आन्तरिक रुपमा विस्थापित र शरणार्थी बालबालिका, बेचबिखन—ओसारपसार, यौन तथा आर्थिक शोषण (बालश्रम)मा परेका, जेलमा रहेका, अल्पसंख्यक, दलित र गरीब बालबालिका समेतको अधिकार संरक्षण गर्नका लागि कानूनमा आवश्यक सुधार गर्ने, सेवा प्रवाहमा न्यूनतम मापदण्ड निर्धारण गर्ने र सेवामा उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । ती बालबालिकाका लागि मनोसामाजिक परामर्श, शिक्षा, सीपलगायत पुनःस्थापनाका लागि एकीकृत एवं लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।
- ८.२५ बालबालिकालाई घरमा, विद्यालयमा, कुनै संस्थामा काम गर्ने ठाउँमा वा समुदायमा सबै प्रकारका दूव्र्यवहार, बञ्चितीकरण, शोषण, हिंसा र भेदभाव तथा शारीरिक सजाय एवम् सबै प्रकारका यातनाहरूबाट सुरक्षित गर्न आवश्यक कानून बनाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- ८.२६ निकृष्टलगायत सबै प्रकारको बालश्रमको अन्त्य र नियन्त्रणका लागि कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ ।
- ८.२७ संरक्षण तथा सुरक्षाको आवश्यकता परेका बालबालिकाहरूका लागि तत्काल सहायता उपलब्ध गराउनको लागि हेल्प लाईन/हटलाइन जस्ता सेवाको प्रवर्द्धन गरिनेछ । निःशुल्क बाल हेल्पलाईन फोन नं. १०९८ लाई सबै जिल्लामा विस्तार गरिनुका साथै यसलाई सार्क क्षेत्रका राष्ट्रहरूको साझा निःशुल्क बाल हेल्पलाईनमा परिणत गर्ने समेत प्रयास गरिनेछ ।
- ८.२८ विशेष रुपमा स्वास्थ्य, शिक्षा र पुनर्स्थापनका क्षेत्रहरूमा शारीरिक दूर्बलता र विशेष कठिन परिस्थितिमा रहेका तथा आकस्मिकता (प्राकृतिक प्रकोप) मा परेका बालबालिका लाई समेत समावेश गरी क्रमशः सामाजिक सुरक्षा योजनालाई लागू गर्दै लगिनेछ ।

- ८.२९ बालबालिकाको निम्ति क्रियाशील सरकारी तथा राष्ट्रिय—अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सघसंस्थाहरूलाई अनिवार्य रूपमा बाल संरक्षण योजना बनाई सो अनुसार काम गर्न लगाइनेछ र सोको अनुगमन गरिनेछ ।
- ८.३० दुर्व्यवहार, हिंसा, बञ्चितकरण, शोषण, अपहेलना लगायत सबै प्रकारका हानीबाट बालबालिकालाई जोगाउन विद्यमान कानूनमा आवश्यक सुधार गरिनेछ ।
- ८.३१ बाल संरक्षणका सवालहरूलाई आवधिक योजनामा प्राथमिकताकासाथ समावेश गरिनेछ । सम्बद्ध मन्त्रालय र स्थानीय निकायको वार्षिक कार्यक्रम र बजेट विनियोजनमा बालसंरक्षण लक्षित कार्यलाई प्राथमिकता दिईनेछ । बाल संरक्षणको सवाललाई प्रभावकारी रूपमा सम्बोधन गर्न अर्धन्यायिक, न्यायिक लगायत सम्बन्धित सरकारी निकायलाई स्पष्ट जिम्मेवारी दिने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.३२ वेवारिसे रूपमा फेला परेका बालबालिकाहरू, तीनका आमाबुवा, वा अभिभावक वा संरक्षणकर्ताको जिम्मा नलाग्नुजेल राज्यको संरक्षणमा रहने व्यवस्था गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.२ सँग सम्बन्धित नीति

(७.२ बालबालिका जन्मनु अघि र जन्मे पछि आवश्यक स्याहार र सहयोग र शिक्षा प्रदान गरी बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र शैक्षिक विकास गर्ने)

- ८.३३ आमाको गर्भदेखि बालबालिकाको उमेरसम्मको बालस्वास्थ्यको सबै अवस्थाहरूमा बालबालिकालाई निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा सुनिश्चित गरिनेछ । बाल स्वास्थ्य सेवा प्रभावकारी रूपमा प्रदान गर्न आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ । बालबालिकाको पोषण स्थिति सुधार सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनेछ । स्वास्थ्य सेवामा अपाङ्गता भएका बालबालिका र विशेष हेरचाह आवश्यक पर्ने बालबालिकाहरूको पहुँच बढाइनेछ ।
- ८.३४ प्रत्येक बालबालिकालाई माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क रूपमा पाउने र आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने व्यवस्था गरिनेछ । प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य गर्न शिक्षा ऐनमा आवश्यक संशोधन गरिनेछ । विद्यालयमा बाल—मैत्री शिक्षण—सिकाई वातावरणको विकास र विस्तार गरिनेछ ।
- ८.३५ बालबालिकालाई प्रारम्भिक शिक्षा दिने प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्रहरू स्थापना गर्ने कार्यमा जोड दिइनेछ र प्रत्येक सामुदायिक विद्यालयमा बाल विकास कक्षाको व्यवस्था गरिनेछ । प्रारम्भिक बाल विकासलाई जीवनचक्र प्रणालीमार्फत शिक्षासँग आवद्ध गर्दै सुदृढ र विस्तार गरिनेछ ।

- ८.३६ विशेष गरेर जोखिमयुक्त परिस्थिति र सुविधा विहीन समुदायका बालबालिकाहरूका लागि उचित बाल स्याहार तथा शिक्षाको विस्तार र स्तरोन्नति गरिनेछ । अर्थपूर्ण र जीवनोपयोगी सीप केन्द्रीत शिक्षाको विस्तार र प्रवर्द्धन गरिनेछ ।
- ८.३७ बाल अधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट विद्यमान विद्यालय पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, तालीम सामग्रीहरू, दण्ड/हिंसा रहित शिक्षण पद्धतिहरू, शान्ति शिक्षा, अभिभावक समाज र विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा पुनरावलोकन र परिमार्जन गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.३ संग सम्बन्धित नीति

(७.३ आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिकालाई निजसंग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिन बाल सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने)

- ८.३८ आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम भएका बालबालिकालाई सरकारी, गैरसरकारी एवम् समुदायमा आधारित निकाय वा संस्थाहरूबाट कार्यान्वयन गरिने बालबालिकासंग सम्बन्धित कार्यहरूको योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा कार्यान्वयन र मूल्यांकन लगायत उनीहरूलाई असर पार्ने विषयमा गरिने निर्णयमा सहभागी हुने व्यवस्था गरिनेछ र त्यसरी निर्णयमा सहभागी हुँदा बालबालिकाले व्यक्त गरेको विचारलाई निजको उमेर र परिपक्वता अनुसार उचित स्थान दिईनेछ ।
- ८.३९ बाल सहभागितालाई मूलप्रवाहीकरण गरी प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- ८.४० जिल्ला तथा समुदायमा गठन गरिने बालबालिका सम्बन्धी कुनै पनि समिति वा समूहमा बालबालिकाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिनेछ । बालबालिका सम्बन्धी नीति, ऐन तथा नियमहरूमा बालबालिकालाई आफ्नो सरोकारको कुनै पनि विषयमा सू—सूचित भई विनाभेदभाव परिवारदेखि राष्ट्रियतहसम्म अर्थपूर्ण सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गरिनेछ ।
- ८.४१ बालबालिकासंग सम्बन्धित कुनै पनि न्यायिक वा प्रशासनिक काम कारबाहीमा निजलाई प्रत्यक्ष रूपमा, प्रतिनिधि मार्फत वा कुनै उपयुक्त निकायद्वारा सुनुवाई गर्ने मौका प्रदान गरिनेछ ।
- ८.४२ स्थानीय स्तरका सरकारी, निजी, सामुदायिक विद्यालय, छात्रावास, बालकल्याण गृह, बाल गृह, बालसुधार गृह समेतमा बाल सहभागिता प्रवर्द्धन गर्न बालबालिकाको संगठित समूहको स्थापना र परिचालन गर्न प्राथमिकता दिइनेछ ।

- ८.४३ बाल क्लब तथा बाल संस्था दर्ता गर्ने प्रक्रिया सरल गरिनेछ । विद्यालय, समुदाय, बालगृह लगायत बालबालिका सामूहिक र संस्थागत रूपमा रहने क्षेत्रहरूमा बालक्लब स्थापना गरी केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला, गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकास्तरमा बालक्लब सञ्जालहरू विस्तार गरिनेछ । बाल क्लब तथा बाल संस्था सन्चालनका लागि आवश्यक आचार संहिता वा निर्देशिका जारी गर्ने व्यवस्था हुनेछ ।
- ८.४४ बालबालिकाद्वारा अभिव्यक्त विचार, जानकारी तथा सूचनाको प्रवाहले उनीहरूलाई हुनसक्ने जोखिमबाट जोगाउन गोपनीयता सुनिश्चित गरिनेछ ।
- ८.४५ राज्यको तर्फबाट संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकार समितिमा आवधिक रूपमा पठाइने प्रतिवेदनमा बालबालिकाका विचारलाई स्पष्टरूपमा समावेश गर्ने नियमित विधि तथा प्रक्रिया निर्धारण गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.४ सँग सम्बन्धित नीति

(७.४ बालबालिका प्रतिको विभेद अन्त्य गर्ने)

- ८.४६ परिवारमा छोरा र छोरी, अपाङ्गता भएका र नभएका, साना उमेरको र ठूला उमेरका, आफ्नो, सौतेलो वा धर्म सन्तान बीच हेरचाह र पालनपोषणमा भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.४७ सेवा प्रदायकले जातजाति, लिङ्ग, धर्म, वर्ण, भाषा, भेषभूषा, सम्पन्नता वा विपन्नता, अपाङ्गता भएका नभएका, साना उमेरका र ठूलो उमेरका, भौगोलिक क्षेत्र जस्ता आधारमा भेदभाव गर्न नपाउने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.४८ गर्भमा नै बालबालिकाको लिंग पहिचान गर्ने, लिंगका आधारमा भेदभाव गर्ने र गर्भपतन गर्ने प्रचलनलाई अन्त्य गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.५ सँग सम्बन्धित नीति

(७.५ बाल न्याय प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने)

- ८.४९ मौजुदा नेपाल कानूनमा १६ वर्ष भन्दा मुनिकोलाई बालबालिका मान्ने व्यवस्था रहेकोमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास समेतलाई दृष्टिगत गरी १८ वर्ष उमेरसम्मको व्यक्तिलाई बालबालिका मानी तद्अनुसार अपराधिक दायित्वको पनि निर्धारण गरिनेछ ।

- ८.५० कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेका बालबालिकालाई अनुसन्धानको लागि नियन्त्रणमा नलिई नहुने देखेमा मात्र बल प्रयोग नगरी नियन्त्रणमा लिन सक्ने व्यवस्था गरिनेछ । त्यसरी नियन्त्रणमा लिएमा सोको जानकारी निजका परिवारका सदस्य, संरक्षण र नजिकको नातेदारलाई दिनु पर्ने व्यवस्था गरिनेछ । त्यसरी नियन्त्रणमा लिइएको बालबालिकालाई बाल मनोविज्ञको सेवा उपलब्ध गराई आवश्यक परामर्श सेवा उपलब्ध गराइनेछ ।
- ८.५१ कसूरजन्य कार्यको आरोपमा नियन्त्रणमा लिइएको बालबालिकालाई अनुसन्धान अवधिभर राख्ने प्रयोजनको लागि छुट्टै निगरानी कक्षको स्थापना गरिनेछ । कसूरजन्य कार्यको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्न आवश्यकतानुसार छुट्टै एकाई गठन गरिनेछ । सो कार्यमा संलग्न हुने प्रहरी कर्मचारी र सरकारी वकीललाई तालीमको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.५२ बाल न्याय प्रणालीमा सुधार गरी कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई दिशान्तर गर्न सक्ने व्यवस्था गरिनेछ । बालबालिकाले कसूरजन्य कार्य गरेको स्वीकार गरेमा र पीडित पक्षको पुनस्थापना हुने भएमा सामान्य प्रकृतिको कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेको बालबालिकालाई कसुरको गम्भिर्यता विचार गरी औपचारिक न्यायिक प्रक्रियामा नल्याई पीडितसंग मेलमिलाप गराउने, बालबालिकालाई परामर्श (काउन्सिलिङ्ग) गर्ने, समुदायमा पठाउने, संरक्षण अधिकारीको सुपरीवेक्षणमा छाड्ने, बाबुआमाको जिम्मा लगाउने जस्ता दिशान्तरका प्रक्रियालाई प्राथमिकता दिईनेछ । बालबालिकालाई दिशान्तर गर्दा पीडितलाई क्षतिपूर्ति वा हानी नोक्सानी भराउने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ८.५३ गम्भीर प्रकृतिको आरोप लागेका बालबालिकालाई मात्र औपचारिक न्यायिक प्रक्रियामा ल्याईनेछ । औपचारिक कानूनी प्रक्रियाका हरेक तहलाई बालमैत्री बनाइनेछ । बाबुआमा, परिवारका अन्य सदस्यको रोहवरमा मात्र कानूनी प्रक्रिया अगाडि बढाइनेछ ।
- ८.५४ अपराधीलाई केवल सजाय गर्ने कार्यमा जोड दिनुको सट्टा पीडित र पीडकलाई केन्द्रमा राखी पीडकले अपराधको दायित्व स्वीकार गरेको खण्डमा पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने गरी पुनःस्थापकीय न्यायको अवधारणा अनुरूप बाल न्याय सम्पादन गर्ने आवश्यक व्यवस्था गरिनेछ ।

- ८.५५ साक्षी बालबालिकाको सुरक्षित आवतजावतको उचित प्रबन्ध गरिनेछ । साक्षीको सुरक्षा सम्बन्धी छुट्टै कानून बनाइनेछ। बालबालिकाको मुद्दाको सुनवाई सामान्यतः बन्द इजलासमा गरिनेछ ।
- ८.५६ औपचारिक कानूनी प्रक्रियामा बालबालिकाको विचारलाई महत्व दिइनेछ ।
- ८.५७ कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाले उमेरजन्य स्वभावका कारण प्रकृति र परिणाम नै नबुझिकन विज्याँईजन्य कार्य गर्ने र अर्काको अहार्ई सिकाइमा लागेर वा लहलहैमा लागेर त्यस्तो कार्य गर्ने भएकोले सो कार्य वापत बालबालिकाको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण सार्वजनिक गरिएमा बालबालिका जीन्दगीभर दागी हुनु पर्ने, सामाजिक रूपमा लाञ्छित हुनु पर्ने र अन्जानमा हुन गएको सानो गल्तीले गर्दा निजको बाँकी जीवनभर कष्ट वा संकट उत्पन्न हुनसक्ने स्थिति पैदा हुनसक्ने कुरालाई विचार गरी न्यायिक प्रक्रियामा संलग्न हुन आउने बालबालिकाको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्ने व्यवस्था गरिनेछ । बालबालिकाको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्ने सम्बन्धमा छुट्टै कानून बनाइनेछ ।

९. रणनीति

उद्देश्य ७.१ संग सम्बन्धित रणनीति

(७.१ सबै किसिमका शारीरिक वा मानसिक हिंसा, क्षति वा दुर्व्यवहार, उपेक्षा, शोषण, यौन दुर्व्यवहारबाट बालबालिकालाई संरक्षण गर्ने)

९.१ बालबालिकाको संरक्षणको सबै भन्दा उत्तम उपाय बालबालिका परिवारमा नै रहने वातवरण श्रृजना गर्नु भएकोले बालबालिकाको पालनपोषण, हेरचाह गर्न र शिक्षा दिक्षा दिन नसक्ने विपन्न परिवारलाई आर्थिक र अन्य भौतिक सहयोग प्रदान गर्ने मापदण्ड र संयन्त्र तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । त्यस्ता बालबालिकालाई जीवनोपयोगी शिक्षा दिइनेछ र अभिभावकलाई काउन्सिलिङ्ग गरिनेछ ।

९.२ बाल श्रमले बालबालिकाको दीर्घकालीन शारीरिक र मानसिक सामाजिक विकासमा असर गर्ने भएकोले यसको निवारणको लागि कुनै उद्योग वा कल कारखानामा बालबालिकालाई बाल श्रमिकको रूपमा काममा लगाए नलगाएको वारेमा जाँचबुझ गर्न अनुगमन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाइनेछ। कुनै रोजगारदाताले बाल श्रमिकलाई काममा लगाएको पाइएमा बालबालिकाको तत्काल उद्धार गरी रोजगारदातालाई कारवाही गरिनेछ। त्यसरी उद्धार गरिएको बालबालिकाको पुर्नस्थापनाको लागि एकीकृत राहत सुविधा उपलब्ध गराइनेछ।

- ९.३ बालसंरक्षणका सवै सवालहरूमा चेतना अभिवृद्धि गरिनेछ। सरकारी निकाय, सामाजिक संघ संस्था, विद्यालय, बाल समूह तथा सञ्चार माध्यमबाट बाल यौन शोषण र शारीरिक र मानसिक दुर्व्यवहार विरुद्ध व्यापक चेतना जागरण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ । स्थानीयस्तरसम्म बालबालिकाको बेचबिखन, ओसारपसार र बाल विवाह विरुद्ध चेतना जागरण कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ। गाउँस्तरसम्म बालसंरक्षणको विषयमा चेतना अभिवृद्धि गर्न संचार लगायत अन्य उपयुक्त माध्यमको परिचालन गरिनेछ ।
- ९.४ बाल संरक्षणको लागि स्रोत जुटाउन कर्पोरेट सेक्टरको सामाजिक उत्तरदायित्वको विषयमा चेतना अभिवृद्धि गरिनेछ। यस कार्यमा रकम खर्च गर्ने र बालश्रम निवारण गर्ने उद्योगलाई नेपाल सरकारले पुरस्कृत गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.५ विद्यालय स्तरमा बाल अधिकार लगायत यौन शिक्षा तथा यौन शोषण र यौन दुर्व्यवहार वारेमा पाठपुस्तकमा नै समावेश गरी शिक्षा दिइनेछ । विद्यालयमा बालबालिकालाई शारीरिक र मानसिक यातना दिने शिक्षकलाई विभागीय कारवाही हुने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.६ विद्यालय र बालबालिका सक्रिय रहने अन्य क्षेत्रलाई शान्ति क्षेत्र घोषणा गरिनेछ ।
- ९.७ नेपाल सरकार, स्थानीय निकाय र विकासका साझेदारबाट हुने कार्यक्रममा बाल संरक्षणका विषयलाई समावेश गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । बाबु वा आमा वा दुवै जेलमा परी हेरचाह गर्ने अरु कोही नभई सँगै आश्रितका रूपमा बसेका बालबालिकालाई संस्थागत हेरचाहको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.८ अति कठिन अवस्थामा रहेका बालबालिकालाई सहयोग र संरक्षण गर्नका लागि केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म आकस्मिक कोषको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.९ विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था, सामुदायिक संस्था लगायत बालबालिकासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुने सवै संस्थाले आफ्नो परिसर एवं कार्यस्थलमा बालबालिकालाई हुन सक्ने हानीबाट जोगाउन बाल संरक्षण सम्बन्धी आचार संहिता बनाई कार्यान्वयन गरिनेछ । त्यस्ता आचार संहिताको प्रसार प्रचार गरिनेछ । नेपाल सरकार, स्थानीय निकाय र विकासका साझेदारबाट हुने कार्यक्रममा बालसंरक्षणका विषयलाई समावेश गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ ।
- ९.१० बालबालिकाको बेचबिखन र ओसारपसार विरुद्ध संयुक्त कार्य गर्नको लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तर र सार्क स्तरमा सञ्चालको व्यवस्था गर्न पहल गरिनेछ ।

- ९.११ बाल संरक्षण तथा बालबालिका सम्बन्धी नीति र कार्यक्रमलाई सम्बन्धित मन्त्रालय तथा निकायहरूको नियमित विकास प्रयासमा आन्तरिकीकरण गरिनेछ ।
- ९.१२ बाल संरक्षण नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न बालबालिकासंग कार्य गर्ने सरकारी, विकासका साझेदार, नागरिक समाज एवं बाल समूह तथा उक्त संस्थाहरूको सन्जाल एवं कार्यदल केन्द्रदेखि स्थानीयस्तरसम्म विकास गरी परिचालन गरिनेछ ।
- ९.१३ नेपालले अनुमोदन गरेको अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघीय महासन्धिको मर्म अनुसार अपाङ्गता सम्बन्धी कानूनलाई पुनरावलोकन गरी अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अधिकारलाई स्थापित गरिनेछ ।
- ९.१४ सन् १९९३ मा सम्पन्न भएको Hague Convention on Protection of Children and Co-operation in Respect of Intercountry Adoption मा नेपालले हस्ताक्षर गरिसकेकोले सो अनुरूप आवश्यक कानूनी र संस्थागत व्यवस्था गरी उक्त सन्धिलाई अनुमोदन गर्ने सम्बन्धमा गृह कार्य गरिनेछ ।
- ९.१५ बालबालिकाको संरक्षणको सबै भन्दा उत्तम उपाय बालबालिका परिवारमा नै रहने वातवरण श्रृजना गर्नु भएकोले बालबालिकाको पालनपोषण, हेरचाह गर्न र शिक्षा दिक्षा दिन नसक्ने विपन्न परिवारलाई आर्थिक र अन्य भौतिक सहयोग प्रदान गर्ने मापदण्ड र संयन्त्र तयार गरी कार्यान्वयन गरिनेछ । त्यस्ता बालबालिकालाई जीवनोपयोगी शिक्षा दिइनेछ र अभिभावकलाई काउन्सिलिङ्ग गरिनेछ । समुदाय, परिवार, शैक्षिक संस्था तथा बालबालिका रहने स्थानहरूमा बालबालिका बिरुद्ध हुन सक्ने घरेलु हिंसा, विभेद, शोषण र हेल्चक्रयाँईका साथै बालअधिकारको हनन हुन नदिन प्यारालिगल समिति जस्ता संयन्त्रहरूलाई प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्ने व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- ९.१६ बाल श्रमले बालबालिकाको दीर्घकालीन शारीरिक र मानसिक सामाजिक विकासमा असर गर्ने भएकोले यसको निवारणको लागि कुनै उद्योग वा कल कारखानामा बालबालिकालाई बाल श्रमिकको रूपमा काममा लगाए नलगाएको वारेमा जाँचबुझ गर्न अनुगमन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाइन्छ । समाजमा रहेका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू लगायत सबैबाट बालबालिकालाई घरेलु मजदुरमा प्रयोग हुने व्यवस्थालाई निरुत्साहित गरिनेछ । कुनै रोजगारदाताले बाल श्रमिकलाई काममा लगाएको पाइएमा बालबालिकाको तत्काल उद्धार गरी रोजगारदातालाई कारवाही गरिनेछ ।

त्यसरी उद्धार गरिएको बालबालिकाको पुर्नस्थापनाको लागि एकीकृत राहत सुविधा उपलब्ध गराइनेछ ।

- ९.१७ बाल गृह र बाल सुधार गृहमा बाल दुर्व्यवहार र शोषण हुन नदिन सोको व्यवस्थापक र कर्मचारीलाई तालीम दिइनेछ । बाल गृह र बाल सुधार गृहमा बाल परिषद् वा बाल समाज खेलकूद टोली वा अन्य समूहको स्थापना गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । यिनीहरूको नियमित अनुगमन गरिनेछ ।
- ९.१८ भूकम्प बाढी जस्ता प्राकृतिक प्रकोप र त्यसको असरबाट बचाउन बालबालिकालाई आवश्यक बासस्थानको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.१९ केन्द्रीय बाल कल्याण समितिमा बाल संरक्षण व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (CPMIS) विकास गरी बाल दुर्व्यवहारको घटनाको अभिलेख राखिनेछ । प्रहरी लगायत विभिन्न निकायसंग नेटवर्किङ्ग गरी यौनजन्य दुर्व्यवहार, शारीरिक दण्ड, बेचबिखन, घरेलु कामदार बिरुद्धको हिंसा जस्ता घटनाको पनि यसमा अभिलेख राखिने छ । यस अभिलेखलाई नेपालले संयुक्त राष्ट्र संघमा दिनु पर्ने आवधिक प्रतिवेदन तयार गर्दा उपयोग गर्ने व्यवस्था गरिनेछ । यस सूचना प्रणालीलाई बालबालिका सम्बन्धी नीति निर्माण गर्दा, जनचेतना अभिवृद्धि गर्दा र बालबालिकालाई पुनस्थापना जस्ता कार्यक्रम गर्दा प्रयोग गरिनेछ । यसका सूचनाहरू वार्षिक रूपमा प्रकाशन गरी सार्वजनिक गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.२ सँग सम्बन्धित रणनीति

(७.२ बालबालिका जन्मनु अघि र जन्मे पछि उनीहरूलाई आवश्यक स्याहार र सहयोग र शिक्षा प्रदान गरी बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक र शैक्षिक विकास गर्ने)

- ९.२० गा.वि.स, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिको आफ्नो स्रोत तथा सरकारी अनुदानबाट वार्षिक कम्तीमा १० प्रतिशत बजेट वा रकम बालबालिकाको हकहितका लागि परिचालन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.२१ हिमाली र पहाडी जिल्लामा विशेष स्वास्थ्य सेवा कार्यक्रम सञ्चालन गरी ती क्षेत्रमा शिशु मृत्युदर र बाल मृत्युदर घटाइनेछ ।
- ९.२२ भिटामीन ए तथा विद्यालय पौष्टिक आहार कार्यक्रम, बाल स्वास्थ्यको लागि आवश्यक औषधी तथा उपकरण, विद्यालय स्वास्थ्य कार्यक्रम, गाउँगाउँमा स्वास्थ्य शिविर, अपाङ्गता भएका बालबालिका, सडक बालबालिका तथा असहाय बालबालिकालाई निःशुल्क स्वास्थ्य सेवाको कार्यक्रम विस्तार गरिनेछ । बालस्वास्थ्य तथा

सरसफाइका विभिन्न विषयवस्तुबारे व्यापक जनचेतना जागरण कार्य निरन्तर रूपमा गरिनेछ ।

- ९.२३ विद्यालयमा विद्यार्थी भर्ना गर्ने समयमा विद्यार्थी भर्ना सम्बन्धी विशेष अभियान सञ्चालन गरिनेछ ।
- ९.२४ विद्यालय बाहिरका बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको मूल प्रवाहमा ल्याउन विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ। शिक्षा सम्बन्धि ऐन र नियमावलीअनुरूपका व्यवस्थाहरूको विद्यालयहरूबाट पालना गराउन अनुगमन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाईनेछ ।
- ९.२५ बीचैमा विद्यालय छोड्ने र विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित बालबालिकाहरूलाई प्राथमिकता दिदै, व्यवसायिक, प्राविधिक तथा वैकल्पिक विद्यालय शिक्षाको विकास र विस्तार गरिनेछ। साथै, पढाई पूरा नगरी विद्यालय छोड्ने दर घटाउन अभिभावकलाई सजग गराईने छ ।
- ९.२६ राजनीतिक दलहरूको घोषणामा बाल अधिकार सम्बन्धी विषयवस्तु सम्बोधन गर्न पहल गरिनेछ ।
- ९.२७ गरीब, सीमान्तकृत, जोखिमपूर्ण, वञ्चित अवस्था र अष्टयारो परिस्थितिका बालबालिकाको हितलाई विशेष प्राथमिकता दिइनेछ । तिनीहरूको तुरुन्त राहत तथा पुनस्थापनाका लागि केन्द्र, जिल्ला र गाउँस्तरसम्म आकस्मिक कोषको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.२८ सामाजिक सुरक्षामा बालबालिकाको पहुँच बढाइनेछ ।
- ९.२९ बालमैत्री शासन प्रणाली विकासका लागि स्थानीय निकायहरूलाई बालबालिका सम्बन्धी कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्न प्रोत्साहन गर्ने र आवश्यक निर्देशिका तयार गरी वितरण गरिनेछ ।
- ९.३० बालमैत्री घर, समाज, समुदाय, गाउँ र शहरको लागि पैरवी गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.३ संग सम्बन्धित रणनीति

(७.३ आफ्नो धारणा बनाउन सक्षम बालबालिकालाई निजसंग सम्बद्ध सबै विषयहरूमा आफ्नो विचार अभिव्यक्त गर्न पाउने अवसर दिन बाल सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने)

- ९.३१ बालबालिकाको सहभागिताको नाउँमा उनीहरूको समय र श्रमको शोषण नहोस् भन्ने उद्देश्यले उचित र अर्थपूर्ण बाल सहभागिता बारे निर्देशिका तयार गरी समुदायमा पुग्ने गरी प्रचार—प्रसार गरिनेछ ।

- ९.३२ विभिन्न शिक्षण—प्रशिक्षण संस्था (विद्यालय, विश्वविद्यालय, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, प्रहरी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान तथा सैनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान, शिक्षक तालीम केन्द्र आदि)को पाठ्यक्रम तथा तालीम पाठ्यक्रममा बाल अधिकार तथा बाल सहभागिता विषयलाई समावेश गरिनेछ ।
- ९.३३ राज्यका नीति, कानून एवम् सबै तहका न्यायिक, प्रशासनिक तथा सार्वजनिक सेवा प्रदायक निकायका कार्यविधि र निर्देशिकामा बालसहभागिताका आधारभूत मापदण्ड अनुसार परिमार्जन गर्नुका साथै आवश्यकता अनुसार नयां नीति, कानून र संरचनाहरूको निर्माण गरिनेछ ।
- ९.३४ बालसहभागिता प्रवर्द्धन गर्न राज्यका न्यायिक, प्रशासनिक एवम् सार्वजनिक सेवा प्रदायक लगायत सबै क्षेत्र र तहका निकाय तथा पेशागत व्यवसायिक समूहहरूको संस्थागत क्षमता सुदृढीकरण गर्ने र दातृनिकाय, सामाजिक संघसंस्था, सञ्चार माध्यम एवम् निजी क्षेत्रसँग कार्यमूलक समन्वय र सहकार्य गरिनेछ ।
- ९.३५ बालबालिका सम्बन्धी लक्षित कार्यक्रमहरू सीमान्तीकृत स्थान र समूहमा सिधै प्रभाव पर्ने गरी र उनीहरूको प्रत्यक्ष संलग्नता र अपनत्व अभिवृद्धि हुने गरी सञ्चालन गर्न प्राथमिकता दिईनेछ ।
- ९.३६ बालबालिका बारे छलफल गर्न र चेतना अभिवृद्धि गर्न समय समयमा “बाल संसद” र यस्तै अन्य फोरमको विकास गरी नेतृत्व विकासको अवसर प्रदान गरिनेछ र बाल सहभागिता अभिवृद्धि गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.४ सँग सम्बन्धित रणनीति

(७.४ बालबालिका प्रतिको विभेद अन्त्य गर्ने)

- ९.३७ वञ्चितीकरणमा परेका बालबालिकाको लागि तत्काल राहत सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।

- ९.३८ विभेदबाट बालबालिकालाई जोगाउन विद्यमान कानूनमा आवश्यक सुधार गरिनेछ ।

उद्देश्य ७.५ सँग सम्बन्धित रणनीति

(७.५ बाल न्याय प्रणालीलाई सुदृढ गर्ने)

- ९.३९ बालसम्पादनमा संलग्न न्यायाधीश, सामाजिक कार्यकर्ता र बाल मनोविज्ञ वा बाल विशेषज्ञलाई बाल न्यायका वारेमा समयानुकूल तालीम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.४० कुनै कसूरजन्य कार्यमा बालबालिका सहित उमेर पुगेका व्यक्ति संलग्न भएमा बालबालिकाको हकमा बाल अदालतबाट उमेर पुगेका व्यक्तिको हकमा छुट्टै मिसिल खडा गरी प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्ने व्यवस्था गरिनेछ ।
- ९.४१ कानूनको विवादमा परेका बालबालिकाको सुधार र पुनस्थापना नभएसम्म राखे प्रयोजनको लागि क्रमशः प्रत्येक जिल्लामा बाल सुधार गृहको स्थापना गरिनेछ ।
- ९.४२ बालबालिकाको फौजदारी दायित्व नहुने न्यूनतम उमेरको हदमा समयानुकूल सुधार गरिनेछ ।
- ९.४३ बालबालिका सम्बन्धी कसूर हुन नदिन र कसूर भई हालेमा पनि कसुरदारलाई कानूनको दायरामा ल्याउने उद्देश्यले बालबालिका सम्बन्धी ऐन, नियमको वारेमा व्यापक प्रसार प्रचार गरिनेछ ।

१०. संस्थागत व्यवस्था र क्षमता विकास

बाल न्याय सम्बन्धी मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्न काठमाडौं जिल्लामा तत्काल बालअदालत गठन गरी क्रमशः अन्य जिल्लामा बाल अदालत स्थापना गरिनेछ । छुट्टै बाल अदालत स्थापना नभएका जिल्लामा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको बालमैत्री बाल इजलासको व्यवस्था गरिदैं लगिनेछ ।

बालबालिकाको जन्म दर्ता गर्न स्थानीय पञ्जिकाधिकारी र केन्द्रीय पञ्जिकाधिकारी कार्यालयको सक्रियता वृद्धि गरिनेछ । जन्म दर्ता गर्न र परिवार विहिन, परित्यक्त र वेवारिसे बालबालिकाको अभिलेख राख्ने कार्य समेतका लागि स्थानीय निकायको संस्थागत क्षमता विकास गरिनेछ । सडक बालबालिकाको उद्धार, पुनस्थापना र सामाजिकीकरणका लागि जिल्ला बाल कल्याण समिति र नगरपालिकाको क्षमता वृद्धि गरिनेछ ।

केन्द्रीय बाल कल्याण समितिलाई राष्ट्रिय तहमा बाल अधिकारको विषयमा प्रभावकारी सुपरीवेक्षण र समन्वय गर्ने र स्थानीय तहका बाल अधिकार संरक्षण सम्बन्धी क्रियाकलापको समन्वय गर्ने निकायका रूपमा सुदृढ गरिनेछ । केन्द्रीय बाल कल्याण समितिमा आवश्यक संख्यामा कानून विद्, सामाजिक कार्यकर्ता, समाजशास्त्री, मनोविज्ञान वेत्ता, सञ्चार विशेषज्ञका

व्यवस्था गरिनेछ । यो नीतिको कार्यान्वयनको सवालमा सहयोग गर्न केन्द्रीय बाल कल्याण समितिमा बालअधिकार विज्ञहरूको एउटा समूह गठन गरिनेछ । बाल न्यायसंग सम्बद्ध प्रहरी र सरकारी वकील कार्यालयलाई साधन सम्पन्न बनाई क्षमता विकास गरिनेछ । केन्द्र र जिल्लास्तरमा सरकारी र विकासका सहकर्मीहरूबीच बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन, समन्वय, सहकार्य तथा पैरवी गर्न सम्बन्धित विषयमा कार्य गर्ने सरकारी निकाय तथा विकासका सहकर्मीहरू र बाल क्लब वा बालबालिकाको संघसंस्थाका प्रतिनिधिहरूको संयुक्त सञ्जाल विकास गरिनेछ । बाल अधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि संस्थागत र प्रशासनिक संयन्त्रको विकास गरी प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि क्षमता विकास गरिनेछ । यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न स्थानीय निकाय, स्थानीय संस्था विकासका सहकर्मी र नागरिक समाजसंग आवश्यक सहकार्य गरिनेछ । जिल्ला बाल कल्याण समितिलाई मानवीय र भौतिक रूपले साधन सम्पन्न बनाई क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ । बालबालिकासंग सम्बन्धित कार्य गर्ने निकायहरूको नामलाई अधिकारमुखी दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन गरी परिवर्तन गरिनेछ । गाउँ र नगरपालिकासम्म बाल अधिकार संरक्षण समिति गठन गरिनेछ ।

बालबालिकाको सवालसँग प्रत्यक्ष वा परोक्ष सरोकार रहने सबै सरकारी निकायहरू, मन्त्रालयहरू, विभागहरू, जिल्ला स्थित कार्यालयहरू, जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति, नगरपालिका लगायत गैरसरकारी संस्था, उपभोक्ता समूहहरू र विकासका साझेदारहरूलाई बालअधिकारको दृष्टिकोणबाट संवेदनशील बनाई ती निकाय वा संस्थाको संस्थागत संरचनालाई सक्षम र जिम्मेवारी बनाइनेछ । बाल न्याय समन्वय समितिलाई बाल न्याय सम्बन्धी नीतिको सिफारिस गर्ने र विभिन्न निकाय बीच समन्वय गर्ने निकायको रूपमा विकास गरिनेछ ।

११. नीतिको कार्यान्वयन

शिक्षा, स्वास्थ्य, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण, श्रम तथा यातायात व्यवस्था, स्थानीय विकास जस्ता मन्त्रालयहरूको कार्यक्रममा बालबालिका सम्बन्धी कार्यक्रम थप्न र विस्तार गर्न जोड दिइनेछ । यी मन्त्रालय वा अन्तर्गतका निकायहरूबाट सञ्चालन गरिने र संयुक्त राष्ट्रसंघीय निकायहरू, अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय एवम् स्थानीय गैर सरकारी संस्थाबाट सञ्चालन गरिने कार्यक्रमबीच समन्वय गरी समय, श्रम र लागत घटाउने र लाभान्वित

बालबालिका र समुदाय बढाउने व्यवस्था गरिनेछ । बालबालिका सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने निकाय वा संस्थाहरूबीच कार्यगत क्षमता अभिवृद्धि गर्नको लागि सञ्चाल विकास गरिनेछ । सरकारी निकायहरू, मन्त्रालयहरू, विभागहरू, जिल्ला स्थित कार्यालयहरू, जिल्ला विकास समितिहरू, गाउँ विकास समितिहरू, नगरपालिकाहरूका साथै उपभोक्ता समूहहरू र विकासका साझेदारहरूबीच कार्यक्रमको प्रकृतिअनुसार सहकार्य तथा समन्वयात्मक कार्यशैली अवलम्बन गरिनेछ । महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय र केन्द्रीय बाल कल्याण समितिबाट केन्द्रीयस्तरमा मन्त्रालय, विभाग र विकासका साझेदारहरू (स्वदेशी र विदेशी) संग कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि सहकार्य गरिनेछ । जिल्लास्तरमा यी सवालहरूमा जिल्ला बाल कल्याण समिति र महिला तथा बालबालिका कार्यालयले नेतृत्वदायी र सहजकर्ता दुवैको भूमिका निर्वाह गर्नेछ । गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकास्तरमा उक्त निकायबाट बालअधिकारको नीतिको कार्यान्वयन गरिनेछ । यस अतिरिक्त केन्द्रीय, जिल्ला र स्थानीयस्तरमा आवश्यकता अनुसार बालबालिका सम्बन्धी विषयवस्तुमा थप ध्यान दिनको लागि समितिहरूको गठन गरी कार्यक्रममा समन्वय गरिनेछ र कार्यान्वयनमा जोड दिइनेछ ।

१२. अनुगमन र मूल्यांकन

वार्षिक र आवधिक योजना तथा कार्यक्रमको अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने कार्य राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालयको केन्द्रीय अनुगमन महाशाखाले र आफ्नै वार्षिक तथा आवधिक योजना र कार्यक्रमहरूको अनुगमन विषयगत मन्त्रालयहरूको योजना, अनुगमन तथा मूल्यांकन महाशाखाले गर्नेछ । महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने विषयमा सो मन्त्रालयले बालबालिकासँग सम्बन्धित योजना तथा कार्यक्रमहरूको समन्वय, सहजीकरण, अनुगमन र मूल्यांकन गर्नेछ । त्यसै गरी बालबालिकासँग सम्बन्धित विषयहरूमा समन्वय, अनुगमन तथा मूल्यांकन गर्ने कार्य केन्द्रीय बाल कल्याण समितिले गर्नेछ । जिल्लामा जिल्ला बाल कल्याण समिति र गाउँ तथा नगरस्तरमा गाउँ विकास समिति र नगरपालिकामा एउटा संयुक्त समूह बनाई बालबालिका सम्बन्धी नीतिको कार्यान्वयनको अनुगमन र मूल्यांकन गरिनेछ । यी निकायहरूको अनुगमन र मूल्यांकन गर्ने क्षमता क्रमशः अभिवृद्धि गरिनेछ ।

१३. कानूनी व्यवस्थामा सुधार

यस नीतिमा उल्लिखित प्रावधानहरूलाई शिक्षा ऐन र नियमावली, बालबालिका सम्बन्धी ऐन र नियमावली र कुनै विषयमा छुट्टै कानून बनाई कानूनी स्वरूप प्रदान गरी कार्यान्वयन गरिनेछ ।

१४. नीतिको पुनरावलोकन तथा सुधार

प्रत्येक पाँच वर्षमा नीतिको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता, उपयुक्तता र उपादेयताको स्वतन्त्र रूपमा मूल्याङ्कन गरी नीतिमा सामायिक पुनरावलोकन तथा सुधार गरिनेछ ।

नेपाल कानून आयोग